

NICOLAU d'OLWER, Lluís / CUITO i CANALS, Ferran (2003): *Epistolari de l'exili francès (1941-1946)*. A cura d'Eulàlia Duran i de Mireia Campabadal. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 249 p. (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 92).

Si en bona part de la literatura autobiogràfica el temps actua com un estímul directe o indirecte de l'escriptura, en la correspondència privada hi esdevé actor, i no pas secundari: l'epistolari entre Nicolau i Cuito que tenim a les mans n'és un testimoni d'excepció; i diem d'excepció perquè pren cos en el marc d'unes circumstàncies històriques singulars. En efecte, la correspondència s'inicia en temps d'exili: el dels republicans a França un cop consumada la derrota del 39. Un exili, altrament, commogut per l'esclat de la segona guerra mundial, que marca bona part dels temes de conversa, d'interès i fins algunes de les vicissituds que afecten els corresponents. Aquesta línia discursiva, no exempta d'inflexions, experimenta un canvi de rumb l'agost del 44, amb l'alliberament de França, i fa el viratge definitiu l'hivern del 45 amb el primer salt de Nicolau cap al Nou Món.

Que el gest intel·lectual i vital dels dos corresponents està profundament lligat a l'esdevenir d'aquestes circumstàncies ho demostra la lectura de les cartes que es creuaren; elles, al seu torn, posen al descobert les notes més personals del tarannà d'un i altre així com la sinceritat d'un afecte compartit.

Nicolau i Cuito comencen a escriure's el febrer del 41, poc després que Nicolau hagués obtingut la llibertat provisional que li permeté posar fi a l'empresonament que el va recloure a Cusset des de l'agost del 40, acusat de retenir, en benefici dels refugiats a França, béns i diners que pertanyien al poble espanyol —a la “collectivitat espanyola”, com resen els informes jurídics del seu cas.

La limitació de moviments i de contactes marca un primer període en la correspondència on predomina el pessimisme i una certa actitud d'inhibició, especialment en Nicolau:

Jo, amb aquella tranquil·litat d'esperit que dóna el no tenir ja per perdre i no haver posat al món carn de canó, procuro mirar l'espectacle amb el desinterès de la lluna (Nicolau / Cuito, 2003: 31).

Actitud, val a dir-ho, secundada per Cuito, que no troba inconvenient a situar-se, ell també, “en aquell vostre pla de pessimisme dintre de l'escepticisme” (Nicolau / Cuito, 2003: 43)

Més enllà dels comentaris sobre llurs situacions personals i familiars, les cartes abunden en l'intercanvi sobre lectures, preferentment històriques: història de guerra i de grans catàstrofes, d'ensorrada de civilitzacions i de naixença de nous ordres socials i espirituals. *La fin du paganisme* de Boissier, per exemple, relatant l'ensulsiada de l'imperi romà, o els estudis de Ferdinand Lot i de Marc Bloch sobre l'eclosió del feudalisme. Un immediat efecte terapèutic és el principal esquer d'aquesta tria; el mateix Nicolau ho formula amb precisió invocant el principi mèdic de l'homeopatia; és a dir, el poder de curació dels *semblants*:

I ja que us estimula llegir d'èpoques catastròfiques, practicant el principi homeopàtic de “similia similibus curantur”, us recomano *La société féodale*, de Marc Bloch” (Nicolau / Cuito, 2003: 61).

Altament, plana sobre aquest intercanvi un element que ressegueix de cap a cap el llibre: el respecte i l'admiració amb què Cuito s'adreça a Nicolau investint-lo d'una autoritat moral que determina, en bona mesura, el diàleg entre els dos homes. No són estranyes les ocasions en què Cuito sol·licita de Nicolau consell d'actuació, guia de lectura o, més planerament, que li faci *cinc cèntims* dels treballs que té entre mans. Bé es podria parlar del mestratge intel·lectual i ètic de Nicolau damunt Cuito. Diem ètic perquè el singular capteniment de Nicolau, distant i escèptic, impertorbable fins en les hores més sotraguejades, esdevé ineludible punt de referència per a l'amic:

Diu que sovint els pessimistes senten la necessitat de fer prosèlits. El que puc afirmar-vos per compte propi és que vós, que heu estat el meu professor de pessimisme, sou el remei més radical al meu pessimisme (Nicolau / Cuito, 2003: 51).

Cal recordar que el vincle d'amistat entre un i altre s'estrenyí significativament des de l'any 31 quan, acabat de nomenar ministre d'economia del govern provisional de la República, Nicolau formà equip a Madrid —al casal d'Atocha, com anomenaven familiarment el ministeri— amb Reventós, Barbey i Cuito. A l'escalf de l'íntima coneixença encetada llavors, Nicolau prengué bona nota d'una de les virtuts que més apreciava i que distingia singularment l'amic Cuito: el sentit realista i pragmàtic que l'alliberava d'especulacions i d'utopies irrealitzables. El cas és que, poc coneguda del públic, aquesta tendència es manifesta també ben arrelada en el tarannà de Nicolau i potser algun dia caldrà fer-hi atenció per explicar el perfil, aparentment dissociat, que presenta l'historiador i home de lletres posat en els càrrecs de més alta responsabilitat en l'economia i les finances espanyoles dels anys 30.¹ Si més no, l'epistolari que ens ocupa en serà un element indispensable: l'interès pel funcionament de l'economia de guerra, amb digressions sobre les repercussions de l'ús del carburant i la inflació dels preus; l'interès, així mateix, per l'organització de l'economia autàrquica del règim franquista, la comparació de paràmetres precisos d'aquesta —la circulació de moneda, per exemple— amb els del període republicà són notes no pas anecdòtiques, ans recurrents en el diàleg epistolar, que recolzen el nostre plantejament. Cal, així mateix, no oblidar el detall que, per als “Quaderns d'Estudis Econòmics, Polítics i Socials” que dirigia, des de Per-

1. Si el 1931 assumia el càrrec de ministre d'economia del govern provisional de la II República, el 1936 Nicolau era nomenat per Manuel Azaña governador del Banc d'Espanya.

pinjà, Ferran Cuito, aquest sol·licità de Nicolau unes notes informatives sobre el Banc d'Espanya, atesa la responsabilitat que hi exercí durant els anys de guerra. En fi, tot acaba de prendre sentit si, repassant la contribució de Nicolau a l'estudi de la història medieval catalana, recuperem el títol més emblemàtic de la seva producció en aquest terreny: *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, publicat el 1926. En aquelles pàgines l'autor feia una aportació de primer ordre xifrant en el mòbil econòmic un dels principals esquers de l'expansió dels nostres avantpassats cap al llevant mediterrani. Nicolau desempolsava bibliografia i recollia dades de primera mà per bastir una interpretació històrica que algú qualificà de sòlidament terrenal.²

Hem citat més amunt Reventós i a ell dedicà Nicolau una emotiva semblança que veié la llum en la publicació de Cuito que suara citàvem. Abans, però, havia pres cos en unes notes tan espontànies com càlides que Nicolau confegí en saber que Reventós havia mort a Catalunya el 1942 (Nicolau / Cuito, 2003: 52-53). El record és un altre dels fils conductors de l'epistolari: record d'homes, d'amics i de mestres, com els que poblen les pàgines de *Caliu*; com el que Nicolau escriu en memòria de Jaume Massó (Nicolau / Cuito, 2003: 129-130) i que, vessant humanitat i gratitud, hauria restat inèdit si aquesta correspondència privada no hagués vist la llum. Record, també, per a un mestre indiscutible: Pompeu Fabra. L'homenatge a Fabra és, en efecte, motiu present en força cartes i, possiblement, el capítol que, a *Caliu*, Nicolau dedica a la memòria del mestre té en aquest fet el seu origen.³ Allò que les lletres revelen, però, de manera íntima i sentida, és la veneració sense escletxes que professaven a Pompeu Fabra la primera generació de catalans que consolidà la seva activitat de recerca amb l'eina indispensable d'una llengua normalitzada. Nicolau és exponent il·lustre d'aquesta veneració:

La tasca, ràpida i eficaç, de redreçament, de disciplina, de depuració de la nostra llengua és filla del vostre geni, del vostre esforç i del vostre amor. Per això tot Catalunya, amb afecte i amb respecte, us saluda Mestre (Nicolau / Cuito, 2003: 100).

En suma: l'interès pels aspectes econòmics o la força del record són dos dels vectors que traspassen el llibre de cap a cap; tanmateix, havíem començat a fixar unes etapes, *grosso modo*, que permetien orientar el curs de la lectura. La primera, que havíem perfilat sota el pes de la derrota moral, fa un tomb a partir de juliol de 1943, el moment en què Nicolau obté tots els permisos per poder tornar a París, a la casa de Cherche-Midi. Allí retroba la família i l'encant de la ciutat admirada (Nicolau / Cuito, 2003: 108-114):

He de dir-vos la gran alegria amb què he trobat París? És un altre París, però magnífic. Una mena de ciutat encantada (...) Sabeu què és poder-vos deturar a ple migdia al centre de l'Avinguda de l'Òpera? París fa més goig que quan ens en vàrem anar, perquè els sacs i les bastides que tapaven (...) els monuments han desaparegut. I ara que els dies són tan llargs, anar després de dinar a veure com es fa fosc al Luxemburg o vora la Seine (...) dóna una sensació de pau que sembla impossible enmig d'aquest món en guerra (Nicolau / Cuito, 2003: 115).

És justament des de la talaia privilegiada de la ciutat del Sena que l'epistolari aprofundeix i enriqueix el seu valor com a document històric: el seguit de reunions i de converses d'alta volada política troben en la capital francesa el seu escenari més escaient i en la persona de Nicolau un interlocutor imprescindible per dirimir amb Miguel Maura, Indalecio Prieto o Carles Pi i Sunyer els passos de l'exili republicà.

Altrament, amb el retorn a París, Nicolau reprèn la seva activitat de recerca en poder disposar de la Biblioteca Nacional i de la biblioteca de l'Institut d'Art. Aquest és un període fecund de tre-

2. Fou Giménez Caballero, en una ressenya al primer número de *La Gaceta literaria*, 1-I-1927. Madrid, p. 3.

3. NICOLAU D'OLWER, Lluís (1958): *Caliu. Records de mestres i amics*. Mèxic: Institut Català de Cultura, p. 181-185.

balls. I no parlem només de l'estudi sobre Pere Abelard, que Nicolau tenia encetat des de l'any 34 i en el qual es concentrava amb més o menys intensitat obeint les contingències del moment — d'això també en donen compte les cartes—, sinó d'altres projectes més delimitats en la durada i en els objectius. A saber: la revisió del discurs pronunciat el 1933 a l'Ateneu sobre patriotisme i democràcia en la Catalunya antiga (Nicolau / Cuito, 2003: 118) i el recull de bibliografia dels darrers *Cent anys d'estudis de literatura catalana* (Nicolau / Cuito, 2003: 128). Així mateix, i per la seva banda, Cuito gesta en aquest període la idea d'una exposició de gran abast encaminada a fer conèixer al públic el *Panorama de les lletres catalanes* (Nicolau / Cuito, 2003: 148-149).

El protagonisme de l'activitat intel·lectual crea una dinàmica específica en l'epistolari. En efecte, Cuito s'adreça a Nicolau demanant-li consell sobre el seu *Panorama*, mentre que aquest sol·licita l'ajut de l'amic per recollir dades sobre el discurs de l'Ateneu i completar el seu estudi bibliogràfic: no es tracta només d'un intercanvi d'esforços; hi ha, també, el contrast visible entre el tarannà de l'un i de l'altre. En efecte, el dinamisme emprenedor de Cuito desprèn un innegable alè vital si hom el compara amb la idea que anima els *Cent anys d'estudis* de Nicolau: ço és, d'enllestir el seu testament professional:

El meu pare, que era notari, deia que el testament no s'ha de fer *in articulo mortis*, sinó en plena salut i alegria, a la sortida d'un ball de màscares, per exemple (Nicolau / Cuito, 2003: 136).

Tanmateix, es tracta d'un contrast de formes, més que no pas de fons. La *vocació* pel treball intel·lectual que els dos homes compartien —concebre projectes és una de les tasques a què es lliuren amb més pler— ve a ser manifestació de l'íntima i secreta esperança que tots dos abrigaven per al futur; per al futur de la cultura pròpia, que era raó i fonament de llurs ideals. El mateix Nicolau ho expressava amb claredat en la presentació de *Caliu*:

Si vaig entrar a la política activa de Catalunya i de retop, més tard, a la política espanyola, va ésser convençut que només amb la llibertat política podria la nostra terra assegurar-se la persistència i l'expansió de la seva cultura, que tinc per l'essència de la seva personalitat (Nicolau, 1958: 13).

Al seu torn, la perspicàcia de Cuito identificava en aquest impuls motivador l'origen de la *passió* que batejava, insistent, darrera la crosta d'impecable racionalisme que solia exhibir Nicolau. Una anècdota aparentment trivial —Cuito rep una carta mecanografiada de l'amic— en propicia la constatació:

No sé si la vostra carta escrita a mà és més bonica que escrita a màquina, però en tot cas no presentava aquells contrastos d'una escriptura enrevessada amb un text tan clar, d'uns signes poc intel·ligibles però molt constants i precisos, d'un contingut ple de lògica que dissimula una gran passió (Nicolau / Cuito, 2003: 43).

I ja que parlem de passions i d'ideals, sembla que, en el context advers de l'exili, unes i altres s'haguessin esvaït de l'horitzó dels protagonistes. La llum, però, esclata amb força l'estiu del 44, amb l'alliberament de França. L'efemèride, relatada amb brillant perspectiva històrica per Nicolau —que reviu, en l'episodi, els fets d'abril del 31 i de juliol del 36 a Espanya (Nicolau / Cuito, 2003: 169-170)— marca un nou punt d'inflexió: el que dóna entrada al comentari polític, centrat entorn de la reorganització de la Generalitat i del govern republicà a l'exili. La reflexió i el judici sobre les possibilitats de participació —tant de Nicolau com de Cuito— i sobre el sentit que aquesta havia de prendre; la discussió sobre les diverses maneres en què podia i havia de cristallitzar la reorganització governamental; el comentari sobre els contactes personals —aproximacions i distanciaments entre homes i partits—... en fi, tot aquest cúmul de qüestions a debatre són les que omplen la darrera fase del curs epistolari i que, lluny de tancar-lo, l'encaminen cap a una nova via. En efecte, pren

cos, lentament, des de finals de 1945, la idea d'un Nicolau arrelat al Nou Món com a representant del govern de la República espanyola.

De fet, la temptativa de travessar l'Atlàntic recorre, com espina dorsal, tota la correspondència, farcida arreu de notícies sobre amics i coneguts que es decideixen a donar o ja han donat el pas. Tanmateix, és en aquest darrer tram quan la hipòtesi, fins llavors intangible, comença a encarnar en un dels personatges: Nicolau. És també en funció del nou rumb que prenen els esdeveniments que les darreres cartes certifiquen un comiat alhora físic i espiritual: no pas entre els dos homes, que mantenen malgrat la distància el vincle d'amistat, sinó entre ells i llur manera de veure el món. En efecte, el recel contra una previsible hegemonia de l'estil de vida americà desbancant l'ordre de civilització europeu, cosa que semblava conseqüència inevitable de la guerra, muda en confessada admiració pel nou país d'acollida: "I això és el que dóna interès a Mèxic —escriu Nicolau l'any 46— que és un país "americà" i no pseudoeuropeu com l'Argentina o l'Uruguai" (Nicolau / Cuito, 2003: 225).

Entremaliadura o ironia del destí; com ho és també el fet que, havent contemplat Nicolau i Cuito amb bona dosi de reserva el fenomen de l'emigració interior a Catalunya, la dels *murcianos*, un i altre haguessin de viure en la pròpia pell la variant més greu i arriscada del procés; ço és, l'emigració internacional en qualitat de refugiats de guerra.

En fi, testimoni d'amistat, document històric: és en aquesta doble condició que la correspondència entre Nicolau i Cuito adquireix el seu autèntic valor. Cap acostament a l'obra i a l'actuació dels dos homes en podrà prescindir a partir d'ara. Així mateix, tot intent de recompondre el complex mosaic de l'exili català haurà de deturar-se en aquest intercanvi epistolar essencial que compta, per escriure, amb una anotació acurada i exhaustiva que desbrossa esculls d'interpretació.

Encara, no ens sabríem estar de remarcar-ho, en l'espai d'intersecció entre els dos àmbits, personal i col·lectiu, l'obra s'erigeix en il·lustre exponent del que hom ha anomenat *intrahistòria*, que no és sinó la història viscuda en fibra íntima, la que més ensenya; la que apleix alt valor d'humanitat, com segurament li agradaria de dir a Nicolau. I és que, poc amatent a les garlandes literàries, la veu dels corresponents discorre, greu i entranyable, per captivar, amb humana virtut, el lector que s'hi acosti.